

BOLALAR NUTQIDA MILLIY-MADANIY QADRIYATLARNING PRAGMATIK IFODALANISHI (TO'XTAXON RAHIMOVA ASARLARI MISOLIDA)

Payziyeva Nurjahon Abduraxmonovna

ORCID: 0009-0002-3624-0092

Namangan davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalar nutqida milliy-madaniy qadriyatlarning pragmatik ifodalanishi masalasi tadqiq etiladi. Bolalar nutqi milliy tafakkur, urf-odat, an'ana, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy-madaniy qarashlarning o'ziga xos namoyon bo'lish shakli sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotda bolalar tomonidan qo'llanadigan murojaat shakllari, qarindoshlik nomlari, hurmat va ehtiromni bildiruvchi birliklar, maqol va iboralar, milliy urf-odat hamda an'analarni ifodalovchi leksik va frazeologik vositalarning pragmatik xususiyatlariga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, mazkur birliklarning kommunikativ vaziyat, nutq ishtirokchilari o'rtasidagi ijtimoiy munosabat, yosh va tarbiya omillari bilan bog'liqligi yoritiladi. Tadqiqot natijalari bolalar nutqini pragmalingvistik va lingvokulturologik jihatdan o'rganishda milliy-madaniy omilning muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: pragmatika, bolalar nutqi, pragmalingvistika, milliy-madaniy qadriyatlar, lingvokulturologiya, kommunikativ vaziyat, nutq akti, milliy tafakkur, urf-odat, an'ana, nutqiy birliklar, frazeologik omillar, tarbiya omillari

THE PRAGMATIC EXPRESSION OF NATIONAL-CULTURAL VALUES IN CHILDREN'S SPEECH (BASED ON THE WORKS OF TO'XTAKHON RAHIMOVA)

Payziyeva Nurjahon Abduraxmonovna

ORCID: 0009-0002-3624-0092

Namangan State University

Abstract: This article examines the pragmatic representation of national and cultural values in children's speech. Children's speech is analyzed as a distinctive manifestation of national mentality, customs, traditions, moral norms, and socio-cultural views. The study focuses on the pragmatic features of forms of address, kinship terms, expressions conveying respect and esteem, proverbs and idiomatic expressions, as well as lexical and phraseological units reflecting national customs and traditions. Furthermore, the relationship of these units with the communicative situation, social relations between speech participants, age, and upbringing factors is examined. The

findings of the study demonstrate the significant role of the national and cultural factor in the pragmalinguistic and linguocultural analysis of children's speech.

Keywords: pragmatics, children's speech, pragmalinguistics, national-cultural values, linguoculturology, communicative situation, speech act, national mindset, customs, traditions, speech units, phraseological factors, educational factors.

Kirish: Til va madaniyat bir-biridan ajralmas ekanini har bir tilshunos biladi, lekin bu gap ayniqsa bolalar nutqiga kelganda alohida ma'no kasb etadi. Chunki bola tilni o'rganish bilan bir vaqtda, sezmagan holda, o'z xalqining dunyoqarashini ham o'zlashtirib boradi - kimga qanday salom berish kerakligini, kattaga qanday murojaat qilishni, mehmonni qanday kutib olishni. Bu bilim darslikdan emas, aynan kundalik nutqiy vaziyatlardan, kattalarning gapidan singib qoladi. To'x taxon Rahimova asarlari bu jarayonni go'yo kadr-kadr suratga olib beradi: bola savol beradi, kattalar javob beradi, va shu javob ichida - bilmasdan ham - butun bir madaniy meros yashiringan bo'ladi.

Lingvokulturologiya - til va madaniyatning o'zaro ta'sirini o'rganuvchi soha - bu jarayonni "madaniy kod" tushunchasi orqali izohlaydi: har bir til jamiyati o'z nutqiy odatlariga muayyan qadriyatlarni "kodlab" qo'ygan bo'ladi, va bu kod nasldan-naslga aynan nutq orqali uzatiladi. Bu bandda ikkita manba markaziy o'rinni egallaydi: "Buvijonlar maktabi - oila ibrati" qadriyatni nabira-buvi dialogi orqali tushuntiradi, "Sho'x-shodon yoshligim" esa uni tushuntirmaydi aksincha uni yashaydi va voqea ichida ko'rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi: O'zbek tilshunosligida bolalar nutqining lingvistik psixolingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik xususiyatlarini o'rganishga alohida e'tibor qaratilgan. Pragmalingvistik yo'nalishning nazariy-metodologik asoslarini shakllantirishda M. Hakimov¹, Sh. Safarov², S. Boymirzayeva³, M.

¹ Ҳакимов М. Прагматиканинг семиологик асослари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, 2020. – №1. – Б. 94–98. Ҳакимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филология фанлари доктори ... дис. автореферати: 10.02.02. – Тошкент, 2001. – 49 б. Ҳакимов М.Х. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Филология фанлари номзоди дис. ... автореферати: 10.02.02. – Тошкент, 1993. – 27 б. Ҳакимов М. Ўзбек прагматиканинг асослари / масъул муҳаррир А.Нурмонов. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 176 б.

² Сафаров Ш. Прагматиканинг: монография. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 318 б. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 91 б. Сафаров Ш., Тоирова Г., Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. Ўқув қўлланма. – Самарканд, СамДЧТИ нашри, 2007. ~ 39 бет.

³ Боймирзаева С.У. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Филология фанлари номзоди дис. ... автореферати: 10.02.02. – Тошкент, 2004. – 24 б. Боймирзаева С.Ў. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи омиллар: Филология фанлари доктори ... дис. автореферати: 10.02.01. – Тошкент, 2010. – 49 б.

G'ozieva⁴, Z. Burhonov⁵, A. Pardayev va N. Qozoqova⁶ kabi olimlarning tadqiqotlari alohida o'rin tutadi. M. Hakimov o'zbek ilmiy matnining sintagmatik-pragmatik xususiyatlarini, so'ngra matnning umumiy pragmatik talqinini va o'zbek pragmatik lingvistikasining nazariy asoslarini tizimli tadqiq etgan. Sh. Safarov pragmatik lingvistikaning konseptual-metodologik asoslarini fundamental darajada yoritgan. S. Boymirzayeva matnning kommunikativ-pragmatik mazmunini shakllantiruvchi omillarni o'rgangan. N. Qozoqova esa badiiy matndagi personajlar nutqini nutq aktlari, presuppozitsiya va implikatura asosida tahlil qilgan. Tadqiqotda tavsifiy, kontekstual, semantik-pragmatik, qiyosiy va komponent tahlil usullaridan foydalanildi. Emotsional-ekspressiv birliklar ularning lug'aviy ma'nosi bilan bir qatorda nutqdagi vazifasi, so'zlovchi maqsadi va adresatga ko'rsatadigan ta'siri nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Pragmatik yondashuvda nutq mazmunining faqat grammatik shakl bilan emas, balki kommunikativ vaziyat va ishtirokchilarning munosabati bilan ham belgilanadi.⁷ To'xtaxon Rahimova matnlarida kattalar bolaga murojaat qilganda deyarli hech qachon uning ismini "quruq", yakka o'zini qo'llagan holda ishlatmaydi. Xojimat ota nabirasiga har safar "toychoq'im" deb murojaat qiladi - bu so'z bir necha marta takrorlanadi:

*"Katta bo'lganingda o'qib, bilib olasan toychoq'im!"*⁸

*"...Sen dam olib tur, men ariq daxanasini bo'g'ib kelay... toychoq'im!"*⁹

"Bobo, boramizmi?" - dedi, Xojimat ota yuzlanib.

*- "Ha, toychoq'im boramiz, qolgan bir qismini ham sug'orib kelamiz"*¹⁰

Agar ijodkor bir bobda to'rt-besh marta shu so'zni ishlatlsa, bu tasodifiy uslubiy bezak emas - bu, aslida, ular orasidagi munosabatning doimiy fon ohangi hisoblanadi. Ya'ni ushbu erkalash, kichik bolakayga bu kabi murojaat qilish til orqali aytilmagan, lekin har gapga singib ketgan bir gapni ifoda qiladi: "sen menga aziz bolasan", "sen men uchun qadrlisan". Qiziq joyi shundaki, bu erkalash faqat odamlarga qaratilmaydi. Bahodir daraxt bilan gaplashganda ham xuddi shunday so'z tanlaydi - *ko'chatvoy* deb chaqiradi uni, xuddi u ham oilaning ajralmas a'zosiga gapirgani kabi. Bu - keyinroq alohida ko'rib chiqiladigan personifikatsiyaning bir ko'rinishi, lekin ta'kidlash lozimki: erkalash affiksi bolaning nafaqat odamlarga, balki butun atrofga bo'lgan mehr bilan qarash odatini aks ettiradi.

⁴ Ғозиева М. Просодика. – Тошкент: Академнашр, 2018. – 176 б.

⁵ Бурҳонов З. Ўзбек тилида кўмакчилар ва уларга вазифадош келишиклар прагматикаси (пресуппозицион аспект): номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 27 б.

⁶ Пардаев А. Ўзбек тили ёрдамчи сўз туркумларининг лисоний тизимдаги ўрни ва лингвопрагматик таҳлили. – Тошкент: Фан, 2013. – 262 б. Қозоқова Н. Бадий матн прагматикаси (Ғафур Ғулом насрий асарлари мисолида) / масъул муҳаррир: Ҳ.Усмонова. – Наманган, 2022. – 136 б.

⁷ Levinson, S. C. Pragmatics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1983. — P. 1–4.

⁸ Раҳимова Т. Табиатим жону дилим. – Наманган: "Fazilatorgtextservis", 2025. – Б. 16.

⁹ Раҳимова Т. Табиатим жону дилим. – Наманган: "Fazilatorgtextservis", 2025. – Б. 16.

¹⁰ Раҳимова Т. Табиатим жону дилим. – Наманган: "Fazilatorgtextservis", 2025. – Б. 19.

“Buvijonlar maktabi - oila ibrati” da manzara birmuncha boshqacha. Buvi nabirasiga *bolam* deb murojaat qiladi, lekin bu soʻz koʻproq nasihat yakunida keladi - xuddi ogʻir gapdan keyin yumshoqlik qoʻshgandek. Yaʼni bu yerda erkalash - muloqotning foni emas, balki pand-nasihatni yumshatish vositasi.

“Tabiatim jonu dilim”da bolalar hayajonini eng tez ushlab beradigan narsa - undov soʻzlar. Bahor kelganda bolalar shunchaki “bahor keldi” demaydi, ular qichqiradi:

*“Urre, ertaga koʻchat ekamiz!”*¹¹

Birgina “Urre” soʻzi - va oʻquvchi bolaning sakrab-sakrab quvonganini koʻz oldiga keltiradi, uzoq tasvirlashning hojati qolmaydi. Xuddi shunday, Xojimat ota koʻchatlarning sinib qolganini koʻrganda ham hissiyotni birinchi soʻzdayoq bilib olishimiz mumkin. Bunday misollarni Toʻxtaxon Rahimova ijodida koʻplab uchratishimiz mumkin.

Tahlil va natijalar: Tahlil natijalari Shu tariqa “Buvijonlar maktabi - oila ibrati”da kamida uchta har xil qadriyat uzatish strategiyasi mavjudligi aniqlanadi: toʻgʻridan-toʻgʻri tushuntirish “Vatan nima?” kabi taʼrif talab qiluvchi savollar, yetti turdagi odob kabi tasnifiy roʻyxat, gʻurur haqidagi hikoyat kabi rivoyat-metafora. Bu xilma-xillik shuni koʻrsatadiki, muallif bitta pedagogik usulga qatʼiy bogʻlanib qolmaydi, balki qadriyatning mazmuniga qarab turli nutqiy-janriy vositalardan foydalanadi.

Sakkizta qadriyatni - salomlashish, odob-axloq, ustoz-shogird munosabati, ona allasi, non ehtiromi, hasharchilik, tabiatga mehr va gʻurur - yonma-yon qoʻyib koʻrsak, ularning tashqi koʻrinishi turlicha boʻlsa-da, tagida bitta umumiy qonuniyat yotibdi: hech qaysi qadriyat bolaga quruq nasihat sifatida berilmaydi. U doim biror aniq nutqiy libosga oʻralib keladi - savol-javob, xalq maqoli, sheʼr, kundalik voqea yoki kichik rivoyat shaklida. Buni yaqinroqdan kuzatsak, uch xil yoʻl bilan amalga oshirilganini koʻramiz. Birinchisi - oddiy tushuntirish: nabira soʻraydi, buvi javob beradi, soʻng bu javobni misol yoki hikmat bilan asoslaydi. Ikkinchisi - koʻrsatish: bu yerda hech kim hech narsani tushuntirmaydi, voqeaning oʻzi hikoya qilinadi, qadriyat esa shu voqea ichida, amalda namoyon boʻladi - xuddi hashar kuni yoki laylakka nisbatan boʻlgan gʻamxoʻrlikda boʻlgani kabi. Uchinchisi esa ancha nozikroq - rivoyat orqali berilgan yashirin saboq, unda axloqiy xulosa toʻgʻridan-toʻgʻri aytilmaydi, balki hikoya ichiga metafora sifatida yashiringan boʻladi, xuddi gʻurur haqidagi hikoyatda boʻlgani kabi. Bu uch yoʻl bir-biriga qarshi emas, aksincha, bir-birini toʻldiradi. Va aynan shu uchalasining birgalikda ishlashi bolada milliy-madaniy tuygʻuning shakllanishiga olib keladi. Endi savol tugʻiladi: bu qadriyatlar bola xotirasida qanday saqlanib qoladi, nima uchun ayrimlari umrbod esda qolib, ayrimlari unutiladi? Bu savolga javobni psixolingvistik omillar tahlili orqali izlash kerak boʻladi.

¹¹Раҳимова Т. Табиатим жону дилим. – Наманган: “Fazilatorgtextservis”, 2025. – Б. 8.

Xulosa va takliflar: Bolalar nutqi shunchaki til qoidalarini va grammatik shakllarni oddiy holatda o'rganish jarayoni emas, balki milliy dunyoqarash, qadriyatlar hamda xalq mentalitetining pragmatik ko'rinishda amaliy shakllanish maydonidir. Bola til vositasida o'z millatiga xos bo'lgan xulq-atvor, dunyoqarash va muloqot modellarini o'zlashtiradi va jamiyatga qo'shiladi.

Bolalar nutqiy faoliyatida milliy-madaniy qadriyatlar muayyan pragmatik vositalar va lisoniy etiket shakllari orqali namoyon etadi.. Tadqiqotlar jarayonida kattalarga hurmat (sizlash), rahmat aytish (minnatdorchilik), duo va yaxshi niyatlar, salomlashish odobi, shuningdek, oilaviy munosabatlarni ifodalovchi lisoniy birliklar bolalar tomonidan pragmatik maqsadlarga muvofiq qo'llanilishi aniqlandi.

Bolalar nutqiy vaziyatga (kontekstga) qarab o'z nutqini dinamik tarzda moslashtirishni erta yoshdanoq o'rganadilar. Oilada, maktabgacha ta'lim muassasasida yoki notanish ijtimoiy muhitda milliy etiket qoidalariga rioya qilish darajasi bolaning muloqot tizimidagi o'rni va atrofdagilarning nutqiy madaniyatiga bevosita bog'liq holda namoyon bo'ladi. Zamonaviy o'zbek bolalari nutqida milliy qadriyatlarning ifodalanishi bilan bir qatorda, raqamli texnologiyalar, internet va xorijiy tillar (multfilmlar, kompyuter o'yinlari) ta'sirida muayyan pragmatik transformatsiyalar kuzatilmoqda. Natijada an'anaviy nutqiy etiket shakllari soddalashmoqda yoki global iboralar bilan almashmoqda. Bu esa sohada doimiy monitoring va ilmiy tahlilni talab etadi. Oilada nutq madaniyati va milliy etiket qoidalariga (kattalarni hurmat qilish, mehmondo'stlik, shirinso'zlik) alohida e'tibor qaratish lozim. Bola muloqot uslubini bevosita taqlid orqali o'zlashtirishini hisobga olgan holda, ota-onalarning shaxsiy nutqiy namuna bo'lishlari oilaviy muhitda qadriyatlarni saqlashning eng samarali usulidir. Shoir To'xtaxon Rahimovning ijodida ham bolalarning yosh xususiyatlariga bog'liq nutq orqali ularning jamiyatga, ota-onasiga va tabiatga bo'lgan munosabati ifodalangan. Yozuvchining asrlarini o'qigan bolaning nafaqat dunyoqarashi balki, og'zaki nutqi va muloqotga kirish madaniyati shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hakimov M. Pragmatikaning semosologik asoslari // O'zbek tili va adabiyoti. - Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi 2020.
2. Hakimov M.X. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filologiya fanlari doktori... dis. Avtoreferati : 10.02.02. - Toshkent, 2001
3. Hakimov M.X. O'zbek ilmiy matnning sintagmatik va pragmatik xususiyatlari: ilologiya fanlari doktori... dis. Avtoreferati : 10.02.02. - Toshkent 1993.
4. Boymirzayeva S.U. Oybek prozasining lingvostilistik tadqiqi: Filologiya fanlar nomzodi dis. ...avtoreferat: 10.02.02. - Toshkent, 2004.
5. Burhov Z. O'zbek tilida ko'makchilar va ularga vazifadosh kelishiklar pragmatikasi (presuppozitsion aspekt): nomz diss. avrorefarat - Toshkent , 2008.

6. Pardayev A. O'zbek tili yordamchi so'z turkumlarining lisoniy tizimdagi o'rni va lingvopragmatik tahlili. - Toshkent: Fan, 2013.
7. Qozoqova N. Badiiy matn pragmatikasi (G'afur Gulom nasriy asrlari misolida) / mas'ul muharrir : H.Usmonova. - Namangan, 2022.
8. Levinson, S. C. Pragmatics. - Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
9. G'oziyeva M. Prosodika. -Toshkent: Akademnashr, 2018.
10. Rahimova T. Tabiatim jonu dilim. - Namangan: "Fazilatorgtexservis", 2025.